TOHIR MALIK “MURDALAR GAPIRMAYDILAR” ASARIDA TERGOVCHI NUTQINING MILLIY-LISONIY XUSUSIYATLARI

SHOKIROVA MARXABO SHARIFOVNA
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya
Mazkur maqolada Tohir Malikning “Murdalar gapirmaydilar” qissasi misolida tergovchi obrazi nutqining lisoniy-uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tergov-huquq sohasiga xos terminologiya, rasmiy-ishbop uslub unsurlari, so‘roq nutqining pragmatik vositalari va ularning milliy mentalitet, urf-odat hamda ijtimoiy munosabatlar bilan uyg‘unlashgan holda badiiy matnda namoyon bo‘lishi o‘rganiladi. Tadqiqot natijalari tergovchi nutqining nafaqat kasbiy, balki milliy-madaniy xususiyatlarni ham aks ettiruvchi murakkab lisoniy hodisa ekanligini ko‘rsatadi.
Kalit so‘zlar: *tergovchi nutqi, detektiv janr, professional leksika, milliy kontekst, rasmiy uslub, so‘roq nutqi, badiiy matn.*

KIRISH

Badiiy nutqning professional-kasbiy nutq turlari bilan kesishuvi tilshunoslikda alohida tadqiq maydonini tashkil etadi. Detektiv janr o‘zining janr tabiati bilan ana shu kesishuv nuqtasida vujudga keladi: bir tomondan, tergov-huquq sohasiga xos terminologik va rasmiy-ishbop uslub unsurlari, ikkinchi tomondan, badiiy matnning obrazlilik, ekspressivlik talablari uyg‘unlashishi lozim bo‘ladi. M.M. Baxtin badiiy asardagi har bir nutqiy unsurning ijtimoiy ko‘p ovozlilik (“geteroglossiya”) tamoyili asosida tashkil topishini, ya’ni har bir qahramon nutqida ma’lum ijtimoiy guruh, kasb yoki tabaqaning lisoniy ongi aks etishini ko‘rsatgan edi [1].

O‘zbek sotsiolingvistikasida professional-kasbiy nutq, jumladan, huquq-tergov sohasiga xos leksika alohida tadqiqot ob’ekti sifatida o‘rganilgan. Sh. Usmonova, N. Bekmuhamedova va G. Iskandarovalar ta’kidlashicha, qo‘llanish doirasi chegaralangan leksika ma’lum kasbiy-ijtimoiy guruh nutqida barqarorlashgan bo‘lib, u nutqning ekspressiv-baholash imkoniyatlarini kengaytiradi [2]. Tohir Malik ijodi misolida olib borilgan tadqiqotlarda ham yozuvchining jinoyat-tergov leksikasidan foydalanish mahorati alohida ta’kidlanadi: Z.A. To‘rayeva “Shaytanat” romani misolida ijtimoiy chegaralangan leksikaning, xususan, jinoyat olamiga xos so‘z va iboralarning salbiy ekspressiv ottenkaga ega ekanligini, bu birliklarning badiiy matnda voqelikni ishonchli aks ettirish vazifasini bajarishini ko‘rsatgan [3].

Tohir Malikning “Murdalar gapirmaydilar” qissasi o‘zbek detektiv adabiyotining yetuk namunalaridan biri sanaladi. Adabiyotshunoslar ta’kidlashicha, yozuvchining uslubi lo‘ndalik, mantiqiylik va hayotiylik bilan ajralib turadi, asar qahramonlari esa o‘ziga xos yorqin obrazlarga ega [4]. Tadqiqotchilar shuningdek, Tohir Malik ijodida milliylik, o‘zbekona xulq-atvor va dunyoqarashning to‘liq aks etishini alohida qayd etishadi [4]. Bu xususiyat tergovchi obrazi nutqida ham yaqqol ko‘zga tashlanadi: tergovchi nutqi sof huquqiy-protsessual qolipga tushib qolmaydi, balki milliy muloqot odobi, xalqona ibora va murojaat shakllari bilan boyitiladi.

Asardagi tergovchi obrazi nutqida, avvalo, huquq-tergov sohasiga xos terminologik birliklar faol qo‘llaniladi: tergov, ish yuritish, guvoh, ko‘rsatma, dastlabki tergov, jinoyat tarkibi, ayblanuvchi, jinoyat izi, ekspertiza kabi terminlar matnda izchil takrorlanadi. Bu birliklar, sotsiolingvistik nuqtai nazardan qaralganda, kasbiy-ijtimoiy chegaralangan leksika qatoriga kiradi va ularning asosiy vazifasi voqelikni professional aniqlik bilan nomlashdir [2].

Biroq Tohir Malik bu terminologik qatlamni o‘zbek tilining xalqona, sodda ifoda vositalari bilan uyg‘unlashtiradi. Tergovchi nutqida rasmiy atama bilan birga so‘zlashuv uslubiga xos birliklar yonma-yon keladi, natijada qattiq, sovuq protokol tili o‘rniga milliy muloqot ohangiga ega nutq shakllanadi. Bu o‘rinda yozuvchi uslubining “qaysi so‘zdan qay o‘rinda foydalanish kerakligini” yaxshi bilgani haqidagi adabiyotshunoslik kuzatuvi [4] tilshunoslik nuqtai nazaridan ham o‘z tasdig‘ini topadi: terminologik aniqlik xalqona soddalik bilan muvozanatlashtiriladi.

Tergov-so‘roq nutqi, o‘z tabiatiga ko‘ra, institutsional nutq turi bo‘lib, unda so‘zlovchi (tergovchi) tinglovchiga (so‘roq qilinuvchiga) nisbatan ijtimoiy-rolli ustunlikka ega bo‘ladi. Ammo o‘zbek milliy muloqot madaniyatida yosh, mavqe va hurmat tamoyillari nutqiy xulqning barcha turlarini, jumladan, institutsional nutqni ham belgilaydi. Akademik nutq madaniyati bo‘yicha adabiyotlarda ta’kidlanganidek, nutqiy vaziyat va nutq odobi o‘zbek tilida so‘zlovchining ijtimoiy mavqeidan qat’i nazar, muayyan me’yorlarga bo‘ysunadi [5].

Asarda tergovchi nutqida murojaat shakllari (yosh va mavqega ko‘ra siz bilan murojaat qilish, ba’zan aka, opa kabi qarindoshlik-hurmat ma’nosidagi so‘zlardan foydalanish), savol qo‘yishning bevosita emas, balki bosqichma-bosqich, ehtiyotkorlik bilan amalga oshirilishi singari xususiyatlar milliy muloqot odobining tergov nutqiga ta’sirini ko‘rsatadi. Bunday yondashuv G‘arb detektiv adabiyotidagi keskin, to‘g‘ridan-to‘g‘ri so‘roq uslubidan farqli o‘laroq, o‘zbek mentalitetiga xos bosiqlik va vazminlikni aks ettiradi.

Tergovchi nutqining yana bir muhim xususiyati — rasmiy-ishbop uslub unsurlarining badiiy nutq vazifalarini bajarishidir. Ma’lumki, rasmiy-ishbop uslub o‘z tabiatiga ko‘ra standartlashgan, betaraf va emotsionallikdan xoli bo‘ladi [6]. Biroq badiiy matnga ko‘chirilganda bu uslub o‘zining sof funksional vazifasidan tashqari, qahramon xarakterini ochish, ijtimoiy mavqeini ko‘rsatish va o‘quvchida ishonch hosil qilish kabi qo‘shimcha badiiy-estetik vazifalarni ham bajaradi.

Tergovchining rasmiy iboralarni (masalan, “ish yuzasidan tushuntirish bering”, “qonun talabiga ko‘ra” kabi konstruksiyalarni) qo‘llashi uning kasbiy mas’uliyatini, qonunga sodiqligini ifodalovchi uslubiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, bu rasmiy qolip jumlalar orasiga kiritilgan xalqona ibora, maqol-matal yoki kinoyali ohang tergovchi obrazini quruq amaldor emas, balki xalq orasidan chiqgan, xalq donishmandligini biluvchi inson sifatida gavdalantiradi. Bu — tilshunoslikda “uslublar aralashuvi” (stilistik kontaminatsiya) deb ataluvchi hodisaning badiiy matndagi samarali namunasidir.

Tohir Malik ijodini o‘rganuvchi tadqiqotchilar yozuvchi asarlarida islomiy-axloqiy qarashlar, halollik va halollik mezonlarining muhim o‘rin tutishini qayd etadilar [7]. Tergovchi nutqida bu axloqiy-falsafiy zamin ham o‘z aksini topadi: tergovchi shaxs

nafaqat jinoyat faktlarini aniqlashga, balki ayblanuvchining ichki dunyosini, uni jinoyatga undagan sabablarni tushunishga harakat qiladi. Bu holat tergovchi nutqida sof protsessual savollar bilan birga falsafiy-axloqiy mazmundagi gap-so‘zlarning, hikmatona iboralarning paydo bo‘lishiga olib keladi.

Natijada tergovchi nutqi ikki qatlamli xususiyat kasb etadi: birinchi qatlam — kasbiy-huquqiy diskursning rasmiy-terminologik asosi; ikkinchi qatlam — milliy mentalitet, axloqiy qadriyatlar va xalqona muloqot odobidan iborat lisoniy-madaniy asos. Bu ikki qatlamning uzviy bog‘liqligi tergovchi obrazini shablon detektiv qahramonidan farqlab, unga o‘zbekona milliy kolorit baxsh etadi. Adabiyotshunoslikda qayd etilganidek, aynan shu yo‘nalishda ish olib borgan yozuvchilar o‘zbek detektiv adabiyotida “chinakam o‘zbekona milliy detektiv” namunalarini yaratishga muvaffaq bo‘lganlar [8].

Tohir Malikning “Murdalar gapirmaydilar” asaridagi tergovchi nutqi tahlili shuni ko‘rsatadiki, badiiy matndagi professional nutq sof kasbiy-terminologik hodisa bo‘lib qolmaydi, balki milliy til xususiyatlari, ijtimoiy muloqot odobi va axloqiy-falsafiy qarashlar bilan chambarchas bog‘liq murakkab lisoniy-uslubiy hodisaga aylanadi. Tergovchi nutqidagi terminologik aniqlik xalqona soddalik bilan, rasmiy-ishbop uslub unsurlari badiiy ekspressivlik bilan, institutsional vakolat esa milliy hurmat-ehtirom me’yorlari bilan muvozanatlashadi.

Shunday qilib, milliy kontekst tergovchi nutqida quyidagi asosiy yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi: 1) murojaat shakllari va so‘roq strategiyasida namoyon bo‘luvchi muloqot odobi; 2) terminologik leksika bilan xalqona ifoda vositalarining uyg‘unlashuvi; 3) tergov faoliyatining axloqiy-falsafiy zamin bilan boyitilishi. Bu xususiyatlar Tohir Malik mahoratining o‘ziga xos jihatini — jahon detektiv adabiyoti an’analarini milliy zaminga muvofiqlashtirish qobiliyatini — yorqin namoyish etadi. Tadqiqot natijalari kelajakda o‘zbek detektiv adabiyotidagi boshqa qahramonlar (sledovatel, militsiya xodimi, advokat) nutqini qiyosiy o‘rganish uchun asos bo‘la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. — М.: Художественная литература, 1975. — 504 с.

2. Усманова Ш., Бекмухамедова Н., Искандарова Г. Социолингвистика. O’quv qo‘llanma. — Toshkent, 2014. — B. 16–17.

3. To‘rayeva Z.A. Tohir Malik asarlarida ijtimoiy chegaralangan leksika (jinoyat leksikasi misolida) // Golden Brain. — 2023.

4. Tohir Malik — Tarix // Sinaps. Ijodkor ijodi va uslubiga oid biografik-tahliliy material. — Toshkent, 2024.

5. Mahmudov N. Nutqiy madaniyat va nutqiy xulq prinsiplari // Akademik yozuv: o‘quv-uslubiy majmua. — Toshkent, 2025.

6. Qo‘ng‘irov T. O‘zbek tilining funksional stillari. — Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

7. Tohir Malik asarlari tahlili haqida // Talqin va tadqiqotlar. — 2024.

8. Milliy detektivning shakllanish omillari // Adabiyotshunoslik tadqiqotlari materiallari. — 2021.

9. Malik T. Murdalar gapirmaydilar. Qissa. — Toshkent: Sharq, 2008.